

Олександра Лисенко,

кандидат філологічних наук, доцент,
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»
(м. Івано-Франківськ)

Alexandra Lysenko,

candidate of philological science, associate professor,
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk)

УДК 378.037
ББК 74.200

ВИХОВАННЯ ЕМОЦІЙНО-ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ У КОНТЕКСТІ МОРАЛЬНО-ДУХОВНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

NURTURING EMOTIONAL VALUE ATTITUDE TO NATURE IN THE CONTEXT OF MORAL AND SPIRITUAL DEVELOPMENT OF THE INDIVIDUAL

У статті розглядається проблема формування духовного світу гармонійно розвиненої особистості. Доведено, що цей процес неможливий без виховання ціннісного ставлення до природного середовища. Наголошується, що ефективність виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи, як і виховання загалом, суттєво залежить від його наукового забезпечення. Проаналізовано поняття "екологічна культура", "ціннісні орієнтації", "емоції" у контексті обраної теми.

Ключові слова: екологічна культура, ціннісні орієнтації, емоції, морально-духовне ставлення

The article addresses the problem of the formation of the spiritual world harmoniously developed personality. It is shown that this process is impossible without education value attitude to the environment. It is noted that the effectiveness of education emotional and evaluative attitude towards nature, like education in general, strongly depends on its scientific support. Analysis of the concept of "ecological culture", "value orientation", "emotion" in the context of the chosen topic.

Keywords: ecological culture, values, emotions, moral and spiritual attitude

В статье рассматривается проблема формирования духовного мира гармонично развитой личности. Доказано, что этот процесс невозможен без воспитания ценностного отношения к природной среде. Отмечается, что эффективность воспитания эмоционально-ценностного отношения к природе, как и воспитание в целом, существенно зависит от его научного обеспечения. Проанализированы понятия "экологическая культура", "ценностные ориентации", "эмоции" в контексте темы.

Ключевые слова: экологическая культура, ценностные ориентации, эмоции, морально-духовное отношение.

Сьогоднішня цивілізація характеризується масштабним, всезростаючим соціально-економічним впливом на навколишнє середовище, що призводить до глобальних негативних змін, поступового руйнування механізму цілісного функціонування біосфери. Нераціональна, незбалансована діяльність людини у доквіллі зумовила екологічну кризу, водночас, саме людина разом з іншими живими організмами є жертвою цієї кризи. На ціннісних параметрах ставлення людини до природи позначається панування у суспільстві утилітарної психології. Погляд людини на природу крізь призму суб'єктивної власної найвищої цінності значно віддаляє її від усвідомлення природи як самоцінності, руйнує духовні основи розвитку екологічної культури. Отже, постала нагальна потреба переглянути ставлення суспільства до навколишнього середовища, гармонізувати взаємовідносини з природою.

Нова парадигма освіти орієнтує саме на взаємодію знань і моралі, розвиток не лише когнітивно-пізнавальної, а й емоційно-ціннісної сфери особистості. Це передбачає посилення пріоритетів виховання в загальному процесі екологічної освіти. Формування духовного світу гармонійно розвиненої особистості неможливе без виховання у неї ціннісного ставлення до природного середовища. Ефективність виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи, як і виховання загалом, суттєво залежить від його наукового забезпечення.

Виховання екологічної культури, свідомості, відповідальної поведінки в природі розпочинається з раннього дитинства. Обґрунтовуючи зміст поняття «емоційно-ціннісне ставлення до природи» і особливості цього процесу у старших дошкільників слід розглянути зміст науково-теоретичних категорій, дотичних до даної проблеми.

Відправною точкою цього аналізу є поняття «культура». Культура (від лат. cultura – обробіток, догляд, землеробство, виховання, освіта, розвиток) – сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, що відображають історично досягнутий рівень розвитку суспільства й людини та втілюються у

результатах продуктивної діяльності [13, с.320]. Культура є засобом осягнення зовнішнього і внутрішнього світу людини, регулюючим началом у її відносинах з навколишнім середовищем – природним та соціальним.

Культура як складне соціальне явище має кілька векторів – предметно-практичний і духовний, суспільно-історичний і особистісний. Мірилом освоєння людиною системи матеріальних і духовних цінностей конкретно-історичного суспільства, а також способів діяльності, спрямованих на створення, розвиток і перетворення даної системи цінностей, є культура особистості [1, с.8]. Тенденція розгляду суспільної культури з позиції “людини в світі”, яка прагне перетворити його у “світ людини”, дозволяє бачити в культурі ступінь розвитку самої людини. Культура як могутня соціальна система органічно втілюється у індивідуальній культурі – системі особистісних якостей людини, стає атрибутом людської індивідуальності, сферою реалізації здібностей, особливим способом внутрішньої детермінації діяльності та поведінки в природі [14, с.118].

Культура особистості є результатом творчої, внутрішньої, духовної діяльності. Вона є системою якостей, що характеризують духовно-ціннісне наповнення життя людини. Зміст її формується історією, умовами життя, соціальними й національними відносинами, основними видами діяльності, побутом тощо. Культура визначає характер і рівень індивідуального засвоєння людиною минулих і актуальних цінностей, ступінь її активності у вдосконаленні внутрішнього духовного світу. Особистісна культура є єдиним процесом накопичення знань, досвіду й реалізації їх у поведінці та діяльності.

Процес формування культури відбувається у взаємозв'язку й взаємозумовленості зі становленням суспільства, його чинників, серед яких важливе місце займає екологічна ситуація. Причини екологічних проблем вчені вбачають у низькому загальному рівні культури суспільства та екологічної культури як її складової. У сучасній філософській і педагогічній літературі існує низка трактувань поняття “екологічна культура”, авторами яких є Е.В.Гірусов, А.Н.Захлебний, І.Д.Зверев, В.С.Крисаченко, І.Т.Суравегіна, І.Ю.Ширкова та інші.

Поняття “екологічна культура” синтезує в собі досягнення людської цивілізації з питань гармонізації стосунків суспільства з природою. Екологічна культура коригує наукове пізнання і стиль мислення, впливає на становлення основних світоглядних орієнтацій і переконань, охоплює всі сфери діяльності людини, надаючи їм певної ціннісної спрямованості та духовно збагачуючи її. Основною рисою екологічної культури особистості є вміння прогнозувати віддалені наслідки втручання людини в природні взаємозв'язки, здатність діяти в природі відповідно до її законів [6, с.21].

Переведення загальної культури в індивідуальну форму існування передбачає звернення до свідомості, що містить у собі узагальнене та систематизоване уявлення про закони, принципи, норми життя, праці, науки, моралі, естетики. Це положення поширюється і на екологічну культуру. У психолого-педагогічній літературі обґрунтовано декілька підходів до визначення змісту поняття “екологічна свідомість”. Так, Е.В.Гірусов розглядає екологічну свідомість як самостійну форму суспільної свідомості, як сукупність поглядів, теорій, емоцій, що відображають проблеми співвідношення суспільства і природного середовища в плані оптимального їх вирішення відповідно до конкретних потреб суспільства та природних можливостей [6], інші дослідники екологічну свідомість характеризують як сукупність узагальнених уявлень про природу, переконання та ідеали, що відображають і зумовлюють ставлення людини до природи, її законів, відповідні оцінки взаємозв'язків з нею [7, с.5]. Однією з умов формування екологічної культури особистості є реалізація екологічної свідомості на особистісному рівні в якості світогляду.

Головним питанням світогляду є ставлення людини до світу, в якому вона живе і діє. Світогляд тлумачиться як “форма суспільної самосвідомості людини, через яку вона сприймає та оцінює навколишню дійсність, як світ свого буття й діяльності, визначає і сприймає своє місце й призначення в ньому” [13, с.608]. Світогляд інтегрує знання про природу та усвідомлення власної ролі й місця в природі у ціннісну картину світу, яка зумовлює життєву орієнтацію людини, спосіб її ставлення до природи. Світоглядні установки і позиції, в цілому світоглядна культура, є ідеологічною основою культури особистості. Усі складові елементи світогляду опосередковуються особистим досвідом суб'єкта, набуваючи при цьому певного емоційного забарвлення і перетворюючись на персональну установку, що регулює практичну і пізнавальну діяльність людини, виражає її життєву позицію. Екологічна складова світогляду формується в тісній єдності із загальним становленням культури особистості: розвитком інтелектуальної сфери (уявлень, понять, знань та вміння оперувати ними), емоційно-ціннісної, що розкриває спрямованість особистості (її мотиви, інтереси, емоційні особливості) та дієво-практичної, що характеризується активністю в реалізації знань і ставлень у діяльності і поведінці особистості.

Важливе значення має усвідомлення зв'язку культури зі змістом освіти, відповідно, екологічної культури та змісту екологічної освіти. Зміст культури відповідає моделі соціального досвіду. У моделі соціального досвіду екологічної культури виділяють такі складові: знання про систему “природа-людина-суспільство” і місце людини в цій системі; ціннісне ставлення до світу природи (система емоційної, вольової, моральної, естетичної вихованості щодо природи); способи діяльності у навколишньому середовищі (відповідні практичні навички); пошукова та творча діяльність у розв'язанні екологічних проблем, що постають перед суспільством [9, с.25]. Так, знання про систему “природа-людина-суспільство”, місце в ній людини – це вся об'єктивна інформація, накопичена людством у цій галузі. Знання виконують кілька функцій у формуванні екологічної культури: онтологічну (створюють уявлення, в тому числі й теоретичні, про навколишній світ); орієнтувальну (вказують

напряму і способу екологічно доцільної діяльності); оцінювальну (визначають систему ідеалів та норми ціннісних ставлень суспільства до природи).

Емоційно-ціннісне ставлення є наслідком потреб особистості, які спонукають до діяльності, визначає відповідність діяльності і об'єктів потребам, водночас є імпульсом діяльності і позначається на її темпі та якості. Цей досвід сприяє активному засвоєнню решти елементів змісту. Здійснення способів екологічно орієнтованої діяльності включає готовність виконати норми, правила діяльності в їх конкретному прояві, чим забезпечує збереження і відтворення культури. Творча діяльність може бути представлена як самостійне перенесення раніше засвоєних знань і умінь у нову ситуацію; бачення нової функції знайомого об'єкту, альтернативи вирішення проблеми; комбінування раніше засвоєних способів діяльності та побудова нового, оригінального способу вирішення проблеми за наявності вже відомих.

Ставлення до природи – своєрідна проекція тих ціннісних підходів, що виробляються людством у процесі культурного розвитку. Цінності становлять фундамент культури, і предметним полем формування цінностей є культура. Категорія цінності є необхідною передумовою розуміння сутності природи, її духовних вимірів, а також чинником осмислення власної поведінки в межах суспільних ціннісних орієнтирів щодо природи. Проблема цінностей – це проблема цілісного ставлення людини до світу і до природи зокрема, а також до самої себе, проблема, універсальності людського буття. Цінність як соціально-філософська категорія визначає позитивну чи негативну значущість явищ природи, продуктів суспільного виробництва, форм суспільної організації, історичних подій, моральних вчинків. На кожному історичному етапі розвитку суспільства створюється специфічний набір і структура цінностей. Вони сприяють перетворенню соціальних норм і ідеалів у особистісні принципи життєдіяльності [3, с.42].

У суспільній практиці виділяються дві основні групи цінностей: матеріальні й духовні. Матеріальні цінності пов'язані з практичними потребами, а тому їх виміром є практична корисність речей. Духовні цінності (наукові, соціально-політичні, естетичні, моральні тощо) характеризують вищі потреби людей. Сукупність матеріальних і духовних цінностей, способів їх створення, а також вміння використовувати для подальшого прогресу людства, і складає культуру [5, с.144].

Ціннісна свідомість творить власний світ, світ емоційних переживань, ціннісних образів. Ціннісний світ людини складається з ціннісних образів. На відміну від пізнавального образу, спрямованого на відображення світу таким, яким він є, вихідною формою буття цінності є чуттєве переживання. Цінності включають когнітивний й емоційний компоненти, знання та оцінку. Ці компоненти мають протилежні логічні властивості: знання фіксують існуюче, цінності – належне; в знаннях людина абстрагується від зацікавленості, в оцінці, навпаки, стверджує свій інтерес. У знаннях людина усвідомлює предметну вираженість світу, в оцінці з'ясовує, чи відповідає дійсності її потребам. Цінність констатується свідомістю індивіда в акті оцінки, є підсумком встановлення значущості явища. Оцінювання дійсності – процес зворотний щодо пізнання, спрямований на оцінювача. Тому ціннісний рівень свідомості має потужний духовний потенціал самоудосконалення особистості.

У психології більш уживаним є термін “ціннісні орієнтації”, під яким розуміються: “ідеологічні, політичні, моральні, естетичні й інші основи оцінок суб'єктом оточуючої дійсності і орієнтації у ній; спосіб диференціації об'єктів індивідом за їх значущістю” [12, с.206]. Ціннісні орієнтації є одним із найважливіших утворень у структурі свідомості й самосвідомості людини та зумовлюють низку її сутнісних характеристик як особистості, зокрема її самоактивність. Параметри (виміри) суб'єктивних ставлень особистості поділяються на дві групи: 1/базові параметри: модальність, інтенсивність, широта, стійкість усвідомленості; 2/другорядні параметри: емоційність, узагальненість, активність, принциповість.

Відповідно параметру модальності ставлення буває позитивним, негативним, нейтральним, амбівалентним. Прояви модальності можуть бути різні (елементарна емоційна реакція, оцінка типу “подобається - не подобається”, підтримка людини чи події, виступ “за” чи “проти”). Модальність суб'єктивного ставлення виявляється також в активних діях особистості, пов'язаних з подоланням зовнішніх чи внутрішніх ставлень.

Позитивне, негативне та амбівалентне ставлення характеризуються певною інтенсивністю, що не є сталою для особистості. В ході розвитку суб'єктивних ставлень (а вони існують лише в розвитку) їх інтенсивність змінюється, спостерігаються періоди її зростання чи спадання. За певних умов “перенасичення” ставлення навіть незначна подія може викликати зміни його модальності: від позитивної до негативної, або амбівалентної, і навпаки. Таким чином, модальність – це параметр суб'єктивного ставлення, що дає його якісно-змістову характеристику.

Модальність суб'єктивного ставлення можна охарактеризувати у двох площинах: “прагматична – непрагматична” та “об'єктна – суб'єктна”. Поєднання цих характеристик дає чотири типи модальності ставлення до природи: об'єктно-прагматичний, об'єктно-непрагматичний, суб'єктно-прагматичний, суб'єктно-непрагматичний [10, с.59-61].

Інтенсивність як базовий параметр характеризує міру відображення потреб особистості в об'єктах ставлення та сфери виявлення даного ставлення. Наступний параметр суб'єктивного ставлення особистості до природних об'єктів – широта – є сукупністю об'єктів чи сторін дійсності, до яких особистість ставиться суб'єктивно. Не всі взаємодії особистості набувають суб'єктивної забарвленості і це відображується у широті інтересів особистості. Особливо значущим виміром є стійкість суб'єктивних ставлень особистості. Як інші

виміри, стійкість розвивається і змінюється в процесі онтогенезу. Примітивні ставлення дитини мінливі й нестійкі. З розширенням соціальних зв'язків особистісні ставлення набувають рис стійкості, що виявляється по-різному. В одних випадках вона виступає консервативно-звичним ставленням, в інших – виражає принципову позицію.

Усвідомленість як базовий параметр ставлення характеризує ступінь усвідомленості суб'єктом своєї прихильності до природних об'єктів. Стійкість і модальність є базовими параметрами. Але якщо широта, інтенсивність і усвідомленість характеризують власне відображення потреби в об'єктах і явищах природи, то стійкість і модальність – все ставлення в цілому [10, с.157]. Емоційність як один з другорядних параметрів ставлення виражається, насамперед, у емоційних реакціях. З часом вони усвідомлюються, осмислюються, стають все більш інтелектуалізованими, не втрачаючи при цьому емоційної насиченості. Інтелектуалізація ставлень виявляється у такому вимірі, як узагальненість. На ранніх стадіях онтогенезу суб'єктивні ставлення виникають під впливом випадкових подій, пов'язані з конкретними одиничними об'єктами і виступають як ситуативні. З оволодінням особистістю узагальненими знаннями про ці об'єкти, суб'єктивні ставлення також набувають узагальненості.

Важливе місце в системі вимірів ставлення посідає активність. Суб'єктивне ставлення може виявлятися як проста емоційна реакція, чи активна дія особистості, спрямована на зміну оточення. Специфічне поєднання усіх зазначених вимірів ставлень – базових та другорядних – визначає особливості психічного складу конкретної особистості та ступінь її соціальної активності [10, с.333-335].

Поняття “цінності” тісно пов'язане з потребами, інтересами, ідеалами та нормами того суспільства, до якого належить суб'єкт. Цінності - це ставлення суб'єкта до матеріальних та духовних об'єктів, виходячи з суспільних потреб, що історично розвиваються. Поняття “потреба” в психології розглядається як динамічна психічна сила, що спонукає індивіда до цілеспрямованої активності з метою задоволення життєво важливих функцій самозбереження, біологічного і особистісного саморозвитку. В основі емоційно-ціннісного ставлення до світу природи лежить сукупність біолого-матеріальних, соціальних та ідеальних потреб [3, с.43].

Потреба у спілкуванні з природою, її збереженні включається в систему мотивів індивідуальної поведінки. І.Т.Суравегіна виділяє такі мотиви природоохоронної діяльності: громадянсько-патріотичні – побудовані на бажанні примноження багатств природи і пов'язані з почуттям обов'язку перед суспільством щодо охорони природи; гуманістичні – це прагнення добротності, співчуття до всього живого, бажання захистити його; естетичні – збереження неповторної краси оточуючої природи; науково-пізнавальні – пов'язані з розумінням складних зв'язків в системі “суспільство-людина-природа”, прагненням пізнати її закони; гігієнічні – виходять з розуміння значення природи для здоров'я людини і бажання зберегти її оптимальні біофізичні і хімічні параметри; економічні – обумовлюються розумінням значення природи як джерела матеріальних ресурсів, необхідних для розвитку суспільного виробництва і задоволення особистих вітальних потреб [11, с.32].

Ставлення людини до природи, включаючи і органічно-тілесну природу самої людини, завжди регулювалися різноманітними цінностями – утилітарно-прагматичними, технічними, економічними, науковими, моральними, естетичними, філософськими, релігійними тощо. Досвід емоційно-ціннісного ставлення включає емоційні переживання, що відповідають потребам і системі цінностей суспільства, і відрізняються якісними характеристиками, динамічністю й об'єктами, на які спрямовані.

Слід проаналізувати також зміст поняття “емоції”. Емоції – це психічні процеси й стани, пов'язані з інстинктами, потребами, мотивами, що у формі безпосередніх переживань відображають значущі для людини явища [13, с.357]. У людини з її найрізноманітнішими потребами, що стосуються не тільки організму, а й індивіда та особистості, коло предметів, що викликають емоції, не має обмежень. Так, емоції немовляти мають нескладну будову й сигналізують про стан лише кількох біологічних потреб, та в міру психічного розвитку вони дедалі ускладнюються, узагальнюються, відображаючи становлення стосунків особистості з довкіллям. Подальший розвиток емоцій підпорядкований логіці формування стійких зв'язків з культурою. Такі емоції як інтерес, радість, подив, горе, гнів, огида, презирство, страх, сором, провина – вченими характеризуються як фундаментальні. Фундаментальні емоції в “чистому” вигляді існують лише нетривалий відрізок часу, оскільки їх виникнення супроводжується активізацією інших емоцій, з якими виникають складні емоційні комплекси. Загальна емоційна спрямованість, “емоційна мелодія” (за Б.І.Додоновим), сукупність фундаментальних емоцій (за В.А.Семиченко) – це терміни, якими дослідники позначають ставлення особистості до матеріальних або духовних об'єктів дійсності.

Психологи (В.К.Вілюнас, Б.І.Додонов, О.В.Запорожець, К.Ізард та інші) розкрили важливу роль емоцій в організації, мотивації й підкріпленні поведінки людини, виділили декілька їх основних функцій: сигнальну – переживання виступають своєрідними сигналами, що інформують людину про найактуальніше для неї у певну мить, чи ефективно відбувається процес задоволення потреб; оцінювальну – емоції, як особливий психічний процес, оцінюють інформацію за критерієм “корисно – шкідливо”; мобілізуючу та стабілізуючу – слідом за емоційною реакцією відбувається активізація всіх сил організму; мотиваційну – емоції виступають додатковим мотивуючим чинником – прагненням уникнути подій, що породжують негативні почуття, і включитися у позитивні переживання; комунікативну – як особливу функцію у міжособистісному спілкуванні; діагностичну – деякі спонуки людини не завжди або неадекватно усвідомлюються й емоції виступають засобом ідентифікації потреб.

Емоції відіграють регулятивну роль у психічному житті людини. У процесі виховання ставлення до навколишньої дійсності мають значення як позитивні, так і негативні емоції. Проте саме позитивні емоції, що базуються на задоволенні, є психологічним механізмом формування активної просоціальної позиції особистості. Та лише емоційне ставлення ще не обумовлює визначеності ціннісного ставлення. Психологічну структуру людського ставлення складають пізнавально-емоційні утворення, їх своєрідний сплав [4]. Ставлення особистості виникає у процесі накладання емоції на предмет, що певною мірою усвідомлюється, пізнається нею. У свідомості відбувається когнітивне відображення дійсності (це пізнавальний компонент ставлення) та смислове відображення цієї дійсності (емоційний компонент ставлення) і в кожному акті психічної діяльності наявні елементи того й іншого. У ставленні емоційний компонент вважається провідним.

Особистісні ставлення характеризують ступінь інтересу, силу емоцій, бажань, тому виявляються у поведінці, діях, переживаннях суб'єктів і виступають рушійною силою особистості. Виникнувши з системи конкретних взаємовідносин людей, внутрішні ставлення особистості перетворюються у певні вольові якості, уподобання, смаки, моральні звички, у певний стиль внутрішнього життя людини. З віком у міру розширення соціальних зв'язків цей стиль зазнає суттєвих змін, набуваючи нового якісного змісту, у зв'язку з розвитком рефлексивних рис особистості [2].

Таким чином, розглядаємо процес виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи як складову екологічної культури особистості – цілісний, складний, багатогранний та пов'язаний із формуванням ряду структурних компонентів особистості комплекс:

- 1) потреб, що обумовлені функціями природного довкілля;
- 2) емоційної готовності до усвідомлення цінностей природи;
- 3) мотивів взаємодії з природою на основі усвідомлення цінностей природи; 4/ особистого досвіду емоційно-ціннісного ставлення до природи.

1. Ахнезер А.С. Культура и экологическая проблема / Экология и культура: Методологические аспекты /А.С.Ахнезер. – Ставрополь, 1982. – 247 с.
2. Бернс Р. Развитие Я – концепции и воспитание. Пер. с англ./Р.Бернс – М.: Прогресс, 1986. – 420 с.
3. Василенко В.А. Ценность и ценностные отношения // Проблема ценности в философии / Под ред. А.Г.Харчева. – М. – Л.: Наука, 1966. – С. 41-49.
4. Воспитание гуманных чувств у детей / Под ред Л.Н.Проколиенко, В.К.Котырло. - К.: Радянська школа. – 1987. – 174 с.
5. Гирусов Э.В. От экологического знания к экологическому сознанию// Взаимодействие общества и природы: философско-методологические аспекты проблемы /АН СССР, Институт философии. - М.: Наука, 1986. - С.144-158.
6. Гирусов Э.В., Ширкова И.Ю. Экология и культура. – М.: Знание, 1989. – 64 с.
7. Дерябо С.Д. Экологическая педагогика и психология /С.Д.Дерябо, В.А.Ясвин. – Ростов – на – Дону. – 1996. - 480 с.
8. Изард К. Эмоции человека: Пер. с англ./ Под ред. Я.Я.Гозмана, М.Е.Егоровой - М.: Изд-во МГУ, 1980. - 440 с.
9. Крисаченко В.С. Екологічна культура: теорія і практика: Навчальний посібник /В.С.Крисаченко. – К. : Заповіт, 1996. - 352 с.
10. Приходько Ю.О. Генезис провідних ставлень дитини дошкільного віку як основа її особистісного розвитку: Дис. ...д-ра психол.наук: 19.00.07. - К.,1997. - 428 с.
11. Суравегина И.Т. О методах формирования ответственного отношения школьников к природе //Биология в школе. - 1988. - №3. - С. 32-39.
12. Тарасенко Г.С. Природа як цінність у контексті актуальних проблем екологічного виховання //Цінності освіти і виховання: Науково-методичний зб. /За заг.ред О.В.Сухомлинської. - К., 1997. - С.205-209.
13. Філософський словник /За ред Шинкарука В.І. - 2-е вид. - К.: Гол.ред.УРЕ, 1986. - 800 с.
14. Werra Z. Wkład Niezależnego Zrzeszenia Studentów w kształtowanie przyszłych polskich i europejskich elit politycznych 1980-1981, w: Wkład Polaków w proces integracji europejskiej, red. J. Knopek, B. Polak, Warszawa 2012, s.107-127.

